
ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԱԻԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ

Ա. Ա. ՊԵՏԻԿԵԱՆ

Հրատարակութիւն

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ

ՀԱՅ ԱԻԵՏԱՐԱՆՉԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Նիւ Եորք

1946

ՆԱԽԱԲԱՆ

Աւետարանչականի Հրատարակչական Յանձնախումբը տետրակի մը մէջ ամփոփելով ի լոյս կ'ընծայէ Վեր-Պետիկեանի այն տասը յօդուածները գորս իր եկեղեցիին Շաբաթական Թերթիկին մէջ յաջորդաբար հրատարակեց Աւետարանականութեան Հարիւրամեակին առթիւ: Բազում ընթերցողներ գնահատումով արտայայտուեցան այդ յօդուածաշարքին մասին որով ան պատմական լոյս կը սփռէր Աւետարանականութեան ծագման դրդապատմաններուն շուրջ, եւ իրողութիւնները կը մեկնէր, կը վերլուծէր մեկին խորհուրդով եւ տրամաբանութեամբ:

Կը յուսանք թէ այս տետրակը պիտի լուսաւորէ շատերու միտքը նիւթի մը մասին որ, դժբախտաբար, կա'մ մոռցուած է եւ կամ աղմատուած եւ դիմափոխուած կանխակալ կարծիքներով եւ անհիմն ենթադրութիւններով:

ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ՅԱՆԶՆԱԽՈՒՄԲ

ՈՆԻԷ ծառ իր երեւելի հասակին չափով ալ հողին ծոցին մէջ թաղուած անտեսանելի արմատներ ունի: Նոյնը ճշմարիտ է պատմական դէպքերու համար որոնք կը դասակարգուին եւ կը պիտակուին սոսկ թուականով մը: Օրինակի համար, 1776ը պատմական թուական մըն է որ ի յուշ կ'իյնայ Ամերիկայի պետական անկախ կենսաբնի սկզբնաւորութիւնը: Իայն, այդ սկզբնաւորութիւնը՝ երկար տարիներու դէպքերուն վերաբերմամբ նաեւ վերջապանդ (epilogue) մըն է:

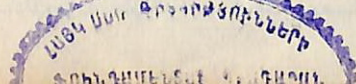
Ճիշտ այդպէս է նաեւ 1846 թուականը մեղի համար: Այդ տարին մեր մէջ ծնունդ առաւ անկախ եւ ինքնարաւ եկեղեցի մը որուն ծնանողները զայն միրտեցին «Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցի» անունով: Ժամանակի ընթացքին «Հայաստանեայց», դժբախտաբար, կրճատուեցաւ, եւ եղաւ «Հայ» միայն, չենք կարծեր, աւելի քան բառը դիւրաստօրէն զերելու եւ արտասանելու խորունկ շարժառիթով: Ինչո՞ւ, սակայն, «Հայաստանեայց»:

«Հայաստանեայց» որովհետեւ այդ առաջին Աւետարանականները ազգին եւ մայրենի եկեղեցիին սէրէն երբեք չհրաժարեցան, եւ ոչ ալ անոր թանկազին եւ սրբազան արժէքներէն: Յիշաւի այդ անունին մէջ կը յայտնուի Աւետարանական շարժումին յատկանշական պատմական ոգին (genius): Եկեղեցական բաժանումը եթէ անխուսափելի էր, կամաւոր չէր: Այդ նոյն շարժումը եթէ հետագայ եւ աւելի թոյլատու պայմաններու տակ սկսած ըլլար, վստահաբար բաժանումը պիտի արգելուէր փոխանակ, ինչպէս յայտնապէս պատահեցաւ, մշտնորակութեամբ: Իրողութիւնը այն է թէ՛ ինչպէս զուրպը, մայրենի եկեղեցիին մէջ եւս կայ աւետարանականութիւն: Ինչ որ անկարելի եղաւ ասկէ հարիւր տարի առաջ, այսօր, եւ դէթ քառասուն տարի է ի վեր կարելիութիւն մը եղած է:

Հարիւր տարի առաջ մայրենի եկեղեցիէն բաժնուելով իրենց սեփական եկեղեցին կազմողները, եթէ իրենց մնար, պիտի նախընտրէին աւետարանական լոյսով մնալ եկեղեցիին մէջ, ինչպէս ապա շատեր ըրին, եւ կը շարունակեն ընել: Եկեղեցիէն ուժացում չէր բաժանումի պատճառը, հապա՞ նորարծարծ, բոլորը սէրը Աւետարանի ճշմարտութեանց, եւ խղճամիտ հաւատարմութիւն մը հանդէպ այդ ճշմարտութեանց քան նուիրապետական պարտադիր հեղինակութեան մը: Այլ խօսքով, բողոքը կամ «բողոքականութիւնը», դէթ մեր պարագային, հարիւր տարի առաջ, եկեղեցիին դէմ չէր, ոչ ալ անոր աւետարանական սրբազան արժէքներուն, կարգին, կանոնին դէմ, հապա՞ այդ ժամանակին եկեղեցական իշխանութեան դէմ որ պատասխանատու էր այն տեսակ խտտապահանջ դաւանական պարտադրութեանց որոնք թէ՛ կամայական էին, թէ՛ անբանաւոր, եւ թէ՛ ահհալո՜ մայրենի եկեղեցիին սկզբնական եւ էական լոյսին եւ ոգիին հետ: Բաժանումը պիտի չըլլար, եթէ՛ ո՛չ թէ տարբեր եղած ըլլար եկեղեցին իր էութեամբը, հապա՞ եթէ տարբեր եղած ըլլային այդ ժամանակին անձինքը—իշխանաւոր կղերականութիւնը—եւ չիորձէին խափանել իր իսկ ծոցին մէջ նորարծարծ աւետարանական լոյսը եւ սէրը:

Պատմութիւնը կարելի չէ սրբադրել հարիւր տարի վերջը, բայց ոչ իսկ կարելի է ուրանալ կամ խեղաթիւրել զայն:

Երբ «Հայաստանեայց» մայրենի եկեղեցիին մէջ «աւետարանական» մնալ կարելի չեղաւ, նոյն սէրը եւ նուիրումը պահելով հանդերձ, ցաւով եւ ակամայ պարտաւորութեան «Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցին» կազմել, անջատարաւ եւ անկախաբար, 1946 Յուլիս 1ին:

ԱԽԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ—որ կը նշանակէ անհատական եւ եկեղեցական կեանքի մէջ Աւետարանի հեղինակութիւնը դերադասել նուիրապետական ամէն տեսակ հեղինակութենէ—ծնունդ առաւ իմքնաբուխօրէմ մայրենի եկեղեցիին ծոցին մէջ: Հարազատ դաւակ մըն էր ան, եւ ոչ թէ խառնածին, ինչպէս կ'ենթադրուի, ուստի եւ, դժբախտաբար, կ'արհամարհուի: Օտար արիւն չկար անոր մէջ: Սերմը Բրիտտոսի Աւետարանն էր եւ ոչ թէ միախոնարներու միաբն: Բնիկ սերմը ջրեցին միախոնարները, այո՛, բայց սերմնացանները անոնք էին: Այս ծնունդէն յաջոման մէջ անոնք դեր չունեցան: Շատ շատ անոր դայեակը եղան, եւ կամ, երբ դաւակը լքուեցաւ, անոր ստնտուն եղան: Այս իրողութիւնը պատմականօրէն կրնայ փաստուիլ:

Աւետարանականութիւնը շատ հին է մեր ազգին պատմութեան մէջ—աւելի հին քան 16րդ դարու Բարեկարգական Շարժումը ուրկէ սկսաւ «Բողոքականութիւնը»: Բայց իր ներկայ կաղապարին մէջ՝ միայն հարկւր տարուան պատմութիւն մը ունի ան:

Ուրեմն, դէթ ուրուագիծը յանք այն պարագաներուն եւ դէպքերուն որոնք ծնունդ եւ ընթացք տուին այս շարժումին եւ ի վերջոյ անխուսափելի դարձուցին անկախ եկեղեցիի մը կազմակերպութիւնը:

19րդ դարու սկիզբները Կ. Պոլսոյ մէջ ծայր տուաւ իմացական եւ հոգեւոր վերադարձնում մը: Մտքով եւ հոգիով լուսաւորուելու եւ զարգանալու փափաքը իր հետ բերաւ նաեւ անտրոփակը Աստուածաշունչը կարդալու եւ ուսումնասիրելու: Պատրիարքարանի կուշտը, եւ անոր անմիջական հովանիին տակ, բացուեցաւ դպրոց մը որ դըրուեցաւ այդ ժամանակին ամէնէն փայլուն իմացականութեան տէր մարդուն, Գրիգոր փէշտիմալճեանի՝ խնամքին տակ: Այս դպրոցին գլխաւոր նպատակն էր մտքով եւ հոգիով արժանաւոր կղերականութիւն մը պատրաստել մայրենի եկեղեցիին համար:

Իրբեւ անմիջական պտուղ ակնարկուած դարձնումին դոյութեան եկաւ «Բարեպաշտական Միութիւն» մը որուն պատկանողները, նախապէս մայրաքաղաքին մէջ, եւ ապա՝ դաւառները, Աստուածաշունչը ուսումնասիրելու համար մէկտեղ կուղային: Բայց, ինչ որ անխուսափելիօրէն պիտի հետեւէր, «աւետարանական» ճմարտութիւններ եկեղեցիին կարդ մը վարդապետութեանց եւ աւանդութեանց դէմ հարցեր ստեղծեցին: Ստեղծուած այս հարցերուն կարելի էր քաջ ու պարկէշտ պատասխաններ տալ, եւ կամ, հարցերը հանողները լռեցնել լռնութեամբ: Դժբախտաբար, օրուան կրօնական իշխանութիւնը երկրորդ միջոցը ընտրեց: Բաղխումը «աւետարանական» մտքին եւ կրօնական իշխանութեան միջեւ ուժգին եղաւ: Մինչ մէկ կողմէ՝ ճշուումը աւելցաւ, միւս կողմէ ալ դիրքերը ամրացան: Յամառութիւնը երկուստեք էր: Հալածողի եւ հալածեալի վրդովիչ կացութիւն մը ծնաւ: Աջոյր, բանադրութիւն, եւ նման խիստ միջոցներ, սակայն, անգործ մնացին խախտելու այս «բարեպաշտ» մարդոց հաւատքը Աւետարանին հիմնական ճմարտութիւններուն վրայ: Անոնց համար այդ ճմարտութիւններուն արժէքը կախեալ էր անոնց համաձայնութենէն կամ անհամաձայնութենէն եկեղեցիին վարդապետութիւններուն հետ: Վերջ ի վերջոյ ասոնք պաշտօնապէս եւ հանդիսաւորապէս բանադրուեցան եւ եկեղեցիէն արտաքսուեցան: Միայն ատկէ վերջ ստիպուած առանձին եկեղեցի մը կազմեցին անոնք: «Բարեպաշտական Միութիւնը» կազմուելէն վերջ տար թաւրիներ անցեր էին երբ 1846, Յուլիս 1ին «Հայաստանեայց Աւետարանական Եկեղեցին» դոյութեան բերուեցաւ:

Եթէ պատմական տուեալներու վրայ պիտի հաստատենք մեր դատաստանը ուրեմն ստիպուած ենք կրօնական բաժանման պատասխանատուութիւնը՝ առնուազն դերակշիռ չափով՝ դնել ո՛չ թէ օտար միսիոնարներու վրայ, կամ, «Բողոքականներու» վրայ, հասկա՝ օրուան եկեղեցական պետերուն վրայ, որոնք, դժբախտաբար, պակաս դոնուեցան հեռատես եւ խոհական իմաստութեան մէջ, եւ անարդարանալի մոլեռանդութեամբ դիտեցին, դատեցին, եւ դործեցին:

Անտարակոյս «աւետարանականութիւնը» նաեւ «բողոքի» առողջ ձայն մը պիտի ըլլար մայրենի եկեղեցիին մէջ: Բայց չէ՞ մի որ այդ ձայնը ոչ մէկ ատեն լուսնի կարելի եղած է անկէ ասդին: Եթէ բարեկարգիչ աղջակ մը պիտի ըլլար «աւետարանականութիւնը» ինչո՞ւ մերսը մնալով չըլլար—կը հարցուի յաճախ: Պատասխանը պատմականօրէն այն է թէ՛ չի թոյլատրուեցաւ անոր որ մերսը մնայ եւ երբ, ակամայ եւ րոնադատեալ, քուրս ելաւ «աւետարանականութիւնը» բնականաբար իր յատկանշիչ կերպարամբ առաւ եւ կազմակերպուեցաւ իրբեւ «Աւետարանական» եկեղեցի:

Եկեղեցիին ծոցին մէջ եթէ «աւետարանականութիւնը» խնդրամահ ընելու ֆանք չըլլար, քուրս ելլելով ազատ շնչելու ստիպողութիւն պիտի ըլլար: Ու «աւետարանականութիւնը» ներքը պահելու համար բանաւոր չէր որ պնդէր օրուան պատրիարքը որ այդ «աւետարանականները» ընդունին, ի մէջ այլոց, նախ՝ եկեղեցիին անսխալականութիւնը, ուստի եւ՝ ամէն ճշմարտութեան եւ վարդապետութեան մեկնութեան կապտիչ եւ վճռական հեղինակութիւնը, եւ երկրորդ, որ հրաժարին Ս. Գրոց ընթերցման, մեկնութեան անհատական իրաւունքէն: Այդ չէին կրնար ընել: Եւ նոյն եկեղեցիին ո՞ր լուսամտի անդամը այսօր կը հրահանի այդպիսի դաւանական պայմաններու:

Ի՞նչ ըսին, ուրեմն, այդ «աւետարանականները»: Ահա՛ արձանագրութիւնը իրենց խօսքերուն, «Մենք կը յարգենք եկեղեցական իշխանութիւնները, պատկառանքով կ'ընդունինք հայրենի աւանդութիւնները, սրբազործուած նահատակաց արիւնովը, կ'ընդունինք ընդհանրական եկեղեցւոյ հաւատոյ դաւանանքը, կը սիրենք Հայ ազգը բոլոր սրտով ու բոլոր հոգիով, բայց խղճի աղատութիւնը ամէն բանէ աւելի թանկագին կը համարենք, եւ թոյլ պիտի չտանք որ որեւիցէ իշխանութիւն, կամ աւանդութիւն, կամ հրաման խլէ մեր ձեռքէն Քրիստոսի Աւետարանը...»:

Ու Աւետարանական «եկեղեցին» վերջապէս կազմակերպուեցաւ հետեւեալ դաւանական հիմանց վրայ—(ա) Երբորդութիւնը միայն պաշտաման առարկայ պիտի ըլլայ. (բ) Աւետարաններու ոգիին եւ տառին հետ չեն համաձայնի իր աճիւններու, խաչի, եւ պատկերներու դործածութիւնը. (գ) մարդ ի բնէ մեղանչական է եւ Աստուծոյ վերածնիչ զօրութեան կարօտ, եւ Բանին քարոզութիւնն է ազդուագոյն միջոցն որով այդ զօրութիւնը կրնայ հաղորդուիլ ենթակային. (դ) Աստուածաշունչը հաւատքի եւ կեանքի միակ առաջնորդն ու կանոնն է. (ե) Քրիստոս է եկեղեցիին միակ Գլուխը, Փրկիչը, եւ Բարեխօսը, եւ մեղաց քաւութեան միջոցը. (զ) փրկութիւնը հաւատքով կը դործուի եւ ոչ թէ բարի դործերով, կամ ծոմապահութեամբ, կամ ողորմութեամբ, կամ ապաշխարագինով. (է) սուրբ կեանք մը ապացոյց է փրկութեան. (ը) ճշմարիտ քրիստոնեաներու ոեւէ խմբակցութիւն Յիսուս Քրիստոսի եկեղեցին կը կազմէ. (թ) խորհուրդները երկուք են—Մկրտութիւն եւ Հաղորդութիւն:

Թի՛ «Աւետարանականութիւնը» մայրենի եկեղեցիին ծոցին մէջ «անարատ յղացմամբ», հոգեծին, հարազատ շարժում մըն էր որ, անողոր պայմաններու ճնշման տակ, անխուսափելիօրէն յանդեցաւ անջատ եւ անկախ եկեղեցական կազմաւորութեան մը, կրնայ դերաւ փաստուել պատմական տուեալներով: Ասոնցմէ զէթ մէկը յիշենք:

Նշանակելի իրողութիւնը այն է թէ այս արժուածը գլխաւորողները ոչ միայն ամբասիր նկարագրի, հոգեւոր խորունկ փորձառութեան, եւ իմացական անսովոր ուժի տէր մարդիկ էին, հապա նաեւ՝ նախանձաւոր, ջերմեռանդ եւ հաւատարիմ սպասաւորներ էին մայրենի եկեղեցիին: Ասոնցմէ երկուքը քահանաներ էին, իսկ երրորդը՝ տիրացու մըն էր: Չենք սխալիւ թէ՛ ըսենք թէ նոյնիսկ «մոլեռանդութեան» մէջ պակսելով չէր որ ասոնք «Աւետարանական» եղան: Ասոնք տիպար եւ հաղուադիւտ կղերականներ էին: Ճշմարտիւ, յարգալիք վերարեմունք ունէին հանդէպ «եկեղեցական իշխանութեանց», եւ «հայրենի աւանդութեանց»:

Օրինակի համար, տիրացու Արիստղոմի համար հետեւեալ վկայութիւնը կուտայ իր կրտսեր եղբայրը, իր ծանօթ պատմութեան մէջ—«Սովոր էր հինգ տաղաւարներուն ալ անպատճառ խոստովանիլ եւ հաղորդիլ: Նաւակատիքի գիշերները գրեթէ անբռն կ'աղօթէր: Անկողնին քով կը պահէր Սաղմոսը, Նարեկը, Ժամադիւրքը, եւ Շարահանը: Այդ գրքերէն կարգաւ կը կարդար, երբեմն լռիկ, երբեմն ձայնով, եւ ապաշխարութեան շարականներ կ'երգէր: Առաւօտեան ժամակոչին ձայնը լսածին պէս կը պատրաստուէր եկեղեցի ելթալ: Նախ, սակայն, կ'արթնցնէր ծնողքը եւ եղբայրները եւ անոնցմէ զատ զատ ներում կը խնդրէր: Իսկ եկեղեցիին մէջ ողբամեղիկ արարողութենէն վերջ կը հաղորդուէր քահանայէն»: Ու այս վկայութեան կը կցէ սա գլխողութիւնը թէ «յետ ժամանակի, կրնար ըսել ան, ըստ առաքելոյն թէ ծիսականութեան կողմէ անարատ էր»:

Զմիւռնիոյ մէջ «Կուլիէլմոս Կրիֆիթ»ի (William Griffith) հաստատած տպարանէն, ճիշտ այս թուականներուն, սկսած էին լոյս տեսնել «Աւետարանական» մտքով գրուած տետրակներ եւ գրքեր, եւ ի մէջ այլոց, Աստուածաշունչը, մաս առ մաս նախապէս, եւ վերջապէս՝ ամբողջութեամբ: 1839ին, Մարտ ամսոյ մէջ Կ. Պոլսոյ բոլոր եկեղեցիներուն բեմերէն կարդացուեցաւ ժամանակին Պատրիարքին, Յակոբոս Արքեպիսկոպոսի՝ կոնդակը որով կ'արդիւնէր այդ տպարանէն լոյս տեսած ունէ հրատարակութեան ընթերցումը, եւ կը պատուիրուէր այդ գրքերը ունեցողներուն այրել զանոնք կամ Պատրիարքարան յանձնել: Տիրացու Արիստղոմ առաջինը եղաւ որ, անստիճ վատրիարքական հրամանին, իր ունեցած գրքերը այրեց անվարան իր տանը պարտէզին մէջ:

Այդ նոյն «տիրացուն» էր, սակայն, որ, երբ, եօթը տարի վերջը, Աւետարանական «եկեղեցին» կազմուեցաւ ձեռնադրուեցաւ եւ եղաւ նորակազմ առաջին եկեղեցիին առաջին «Աւետարանական» հովիւը:

Նոյն վկայութիւնը տառացիօրէն կրնայ կրկնուել ակնարկուած միւս երկու քահանաներուն—Նիկոմիդիոյ վրթանէս Եղնակեանի եւ Յարութիւն Պաղտարանեանի—մասին: Եւ այդ վկայութիւնը փաստ մըն է այն եզրակացութեան թէ Աւետարանականութիւնը ոչ թէ արտաքին ներգործութենէ մը ծնունդ առաւ հապա՝ ներքին հոգեւոր անարատ յղացումէ մը:

«ԱՌԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ», իրբեւ բնածին ճիւղ թողուելու էր որ մնար մայրենի ծառին բունին վրայ: Բայց չթողուեցաւ որ մնար: Թէ ի՛նչու չթողուեցաւ, անցողարար արդէն բացատրեցինք: Սղոցը մոլեռանդ պահպանողականութիւնը դործածեց:

Կ. Պոլսոյ երբեմնի ճահանայից դասուն ամէնէն պատկառելի դէմքերէն մէկը, Տէր Յովհաննէս Մկրեան խաչակիր Աւագ Գահանան աւ Վիպուլթիւնը կուտայ, ըստ Իւթիւճեանի պատմութեան, թէ «Յակովբոս Սրբազան, դեռ նոր Պատրիարք եղած, առաջին դործունէութիւն համարած էր իւրեան՝ Ամերիկացի միսիոնարաց բարեւ տուողներն իսկ՝ ի կրօնս կասկածելի դատելով՝ անմիջապէս աքսոր ուղարկել...: Այս կասկածանքն հետզհետէ այն աստիճանին հասած էր ի Կ. Պոլիս որ Աւետարանէն խօսք մը բերան առնողին՝ եւ կամ կարելի եղածին չափ մաքուր հայերէն խօսողին՝ եւ մինչեւ իսկ Այո եւ Ոչ բառերը դործածողները կասկածելի էին համարում, եւ իրբեւ Բողոքական նկատում: Այս ընթացքը—կասկած, քարոզ, հայածանք—մեծ վնաս պատճառեց ազգին, մանաւանդ Մատթէոսի առաջին պատրիարքութեան ժամանակ, յորում խումբ մը Հայեր բաժնուեցան ազգէն (անշուշտ սխալմամբ «եկեղեցի» իմաստով կը դործածէ «ազգ» բառը) եւ առանձին ժողովրդապետութիւն կազմեցին:»

Անշուշտ հետաքրքրական հարց է թէ եթէ «Աւետարանականութիւնը» մնար մայրենի եկեղեցիին մէջ, իրբեւ անոր դործարանաւորական (organic) մասը, հետեւանքը ի՛նչ պիտի ըլլար: Ասանկ հարցումի մը միայն ենթադրական պատասխան մը կրնայ տրուել: Անտարակոյս հետեւանք մը պիտի ունենար: Եւ այդ հետեւանքին նախատեսութիւնն էր որ խրաչեցուց օրուան կրօնական իշխանութիւնը: Ան որ իր աւելը անխմոր պահել կ'ուզէ, բնականաբար կը մերժէ խմորը:

Կրօնական իշխանաւորները իրենց յատուկ տրամաբանութիւնը ունէին: Երկու կարելիութիւններ տեսան յստակօրէն եւ երբ անոնցմէ մէկըն Վրաց կայացուցին իրենց որոշումը, միւսը անողորօրէն խափանել ուզեցին: Եկեղեցիին աւանդական կաղապարը (integrity, pattern) կամ անխաթար պահելու էին եւ կամ աչք առնելու էին անոր խաթարումը (կը խուսափինք «բարեկարգում» բառը դործածելէ, առ այժմ վերապահելով մեր դատումը կամ մեկնութիւնը պատմական խնդրոյ մը մասին) ներածին կամ բնածին «Աւետարանականութեան» նկատմամբ թոյլատու վերաբերում ցուցնելով: Յայտնի է թէ ո՛ր կարելիութեան կողմը կեցան: Յայտնի է նաեւ թէ արդիւնքը ի՛նչ եղաւ: Ծիւղը ծառէն կտրուեցաւ եւ անոր քով տնկուեցաւ:

Այս ճիւղը հարիւր տարուան ընթացքին իր արմատները խորացուց, հասակ նետեց եւ եղաւ ծառ մը որ իր հաւոյն շուք եւ պտուղ ունի: Այս ծառը իր մայրը կը ճանչնայ սակայն՝ զի աւանդութեանց, պատմութեան, սէրերու, երազներու նոյն աւիշն է որ կը չըջի անոր երակներուն մէջ եւ կը կենսաւորէ զայն: Տարակոյս կայ միթէ թէ մայր ծառին վրայ կը մնայ դեռ կտրուած ճիւղին վէրքը, թէ եւ սպիացած, որպէս յուշարար (թէ աւագելի թէ փափաքելի) ճիւղ-ծառին անցեալ դործարանաւորական կապին եւ միութեան:

Ինչպէս դիտել տուինք անգամ մը, «Աւետարանականութիւնը» մայրենի եկեղեցիին մէջ հող չունեցաւ ասիկ հարիւր տարի առաջ. հետադային ունեցաւ երբ ան արդէն իր ծոցէն ելած, անշատուած էր դժբախտաբար: Եւ այսօր ալ ունի: Եթէ այսօրը, իր մտայնութեամբ եւ պայմաններովը, 1846 տանէինք 1946ի պատմութիւնը տարբեր կ'ըլլար:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ քննադատօրէն դիտելով պատմութիւնը չի փոխուելը: Պատմութիւնը անողոք է եւ անփոփոխ, ուստի միայն իրատեսօրէն պէտք է դիտել: Եւ ահա՛ քանի մը իրատեսական դիտողութիւններ:

«Աւետարանականութիւնը» բարեկարգչական շարժում մըն է ոչ միայն կրօնական՝ հապա նաեւ՝ բարոյական եւ ընկերային իմաստով: Անկարելի է Աւետարանով սնանիլ եւ լուսաւորուիլ եւ անտարբերութեամբ դիտել այն երեւոյթները, տեսութիւնները, վարդապետութիւնները, աւանդութիւնները, բարքերը, սովորութիւնները, ընկերային արժէքափերը, եկեղեցիին մէջ կամ եկեղեցիէն դուրս, որոնք չեն հաշտուիր Աւետարանին հետ:

Արդ մեզ շահագրգռող հարցը սա է թէ՛ Աւետարանականութիւնը մեր ազգին կեանքին մէջ բարեկարգչական դեր ունեցած է թէ՛ ոչ:

Այո՛, եթէ բառը իր լայնագոյն իմաստով հասկնանք: Եթէ մայրենի եկեղեցիին մէջ մնացած ըլլար՝ աւետարանականութիւնը անոր բարեկարգչական դերը դերացանցապէս եկեղեցական (ecclesiastical) պիտի ըլլար, եւ այն դժերուն մէջ որոնց մասին նորագոյն ժամանակներու մէջ յաճախ կը դուրս եւ կը խօսուի: Բայց եկեղեցիէն դուրս մնալով աւետարանականութեան բարեկարգչական դերը զգալի եղած է ազգին ընդհանուր կեանքին մէջ: Օրինակի համար, կրթական մարզին մէջ: Կրթական բարեկարգութեան ստույգ սատար մը եղած են Աւետարանական դպրոցները: Սխալ է ըսել թէ միակ լուսագոյն դպրոցները Աւետարանական դպրոցներն էին, բայց շիտակ է ըսել, լուսագոյն ազգային դպրոցներ մէջտեղ եկան որովհետեւ լուսագոյն Աւետարանական դպրոցներու կամ օրինակը կար կամ մրցակցութիւնը:

Աւետարանականութիւնը իր մեծագոյն դերը զգալի ըրաւ սակայն նկարագրի մասնալատուի տիպ մը ստեղծելով: Աւետարանը կնիք մըն է եւ ուր որ դարնուի, աչքի կ'երեւի: Այդ կնիքը կրող մարդիկ ազգին համար բարոյական անդին հարստութիւն մը դրան, եւ են ցայսօր: Եւ հայպէս ալ ատոր մէջ է Աւետարանական եկեղեցիին առանձին դոյութեան արգարացումը: Դաւանաբանութիւնը երկրորդական է: Կեանքի եւ նկարագրի վրայ դուրս ընտրիմ մէջ է տարբերութիւնը: Աւետարանական մը կամ իր նկարագրին կնիքովը Աւետարանական է եւ կամ չէ, իր դաւանանքը որքան ալ ուղղափառ ըլլայ: Դատումի ամէնէն խստապահանջ չափանիշը այդ է: Աւետարանական եկեղեցիին ուժը առաւելապէս իր անդամներուն կեանքին մէջ պէտք է փնտռել քան ռեւէ հանդամանքի մէջ: Եկեղեցին կամ ջորաւոր է կամ տկար ըստ իր անդամներուն կամքին եւ ընդունակութեան՝ Աւետարանին լոյսը ցոլացնելու իրենց անհատական կեանքին եւ յարաբերութեանց մէջ: Արիկա կենսական է: Սոսկ դաւանաբանական տարբերութիւն չի կրնար արդարացման բաւարար հիմ սեպուիլ բաժանման եւ անյատ զոյութեան: Զի սկզբնապէս բաժանումը արդիւններն էր Աւետարանի կեանքի կանոններուն արդեամբ հաւատարմի դոյնուելու անյողողդ կամքի մը: Անոնք չի դժհացան ըսելով «Իսմայլ եւ թէ՛ Աւետարանը ի՛նչ կը պատուիրէ», հապա պնդեցին թէ՛ հրամայական պարտականութիւն է ապրիլ ամէն դնով ինչ որ կը պատուիրէ Աւետարանը: Գիտութեմէն, դաւանաբանութեան անդին անցան անոնք: Աւետարանականութիւնը գրգռեմ առին եւ զայն կեանք ըրին: Աւետարանականութիւնը կամ կեանքով կը ճանչցուի եւ կամ Աւետարանականութիւն չէ:

ԱԿԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ Եկեղեցիին վրայ երկու աչքով նայուած է, եւ կը նայուի ցայսօր, մեր ազգակցաց կողմէ: Ոմանք, եւ ատեն ատեն, հաշտ եւ բարեացակամ աչօք նկատած են, կամ կը նկատեն, Աւետարանական Եկեղեցին, իսկ ուրիշներ՝ բոլորովին անհաշտ աչօք: Գէթ մենք պատրաստ չենք ընդունելու թէ բաժանումը, ըստ ինքեան, բարիք էր: Բարիք չկայ ոեւէ բաժանման մէջ որ հող ալ բարիք ըլլար: Բայց նաեւ անուրանալի իրողութիւնը այն է թէ բաժանումի «չարիքէն» շատ մը բարիքներ ծնան համայն աղբին համար: Այս բարիքները եթէ միայն մէյմէկ նախադասութիւնով ցուցակադրէինք անոնցմով էջեր կրնայինք լեցնել:

Կը կրկնենք, սակայն, թէ երանի թէ ատենին բաժանումը արդիւրուէր քիչ մը աւելի իմաստութեամբ, հանդուրժողութեամբ, եւ հեռատեսութեամբ: Խնդիրը այն է թէ նախատեսուած բարիքները դժբախտաբար չարիք նկատուեցան եւ անոնցմով յղի արգանդը անբաժանատուեցաւ եւ դուրս ձգուեցաւ աղբին մարմինէն:

Արդիւնքը ի՞նչ եղաւ:

Լուսերի յառաջ բերած շարժումը կրկնակ արդիւնք ունեցաւ: Նախ, Աւետարանը փրկեց ան միջնադարեան նախապաշարմանց, հեթանոս սովորութեանց, եւ կղերականութեան զեղծարարութեանց խեղդիչ սէղերէն եւ դոյուլեան բերաւ եկեղեցի մը որուն մէջ Գրիստոսի հարազատ դիմագծութիւնը ճանաչելի էր: Եւ երկրորդ, բուն իսկ Կաթոլիկ Եկեղեցիին մէջ բարեկարգչական շարժում մը (Counter-Reformation) յառաջ բերաւ:

Հայ Աւետարանական Եկեղեցին այդ երկրորդ աղբեցութիւնը ունեցաւ մայրենի եկեղեցիին վրայ: Ասոր համար է որ կ'ըսենք թէ եթէ բաժանումը ինքնին չարիք մըն էր, արդիւնքը բարի եղաւ, թերեւս մեծաւ մասամբ: Եթէ «չարիքը» չըլլար—ընդունելով թէ իրաւամբ չարիք էր բաժանումը—այդ եւ նման բարիքներ միթէ կարելի պիտի ըլլային: Այո՛, պայմանաւ որ ներքին խմորման, ներքին բարեկարգութեան շարժումը խեղդելու կամ կաշկանդելու փորձ չըլլար:

Շատ կարեւոր նկատում մը եւս կայ:

Հարիւր տարի առաջ, Թուրքիոյ մէջ, Եկեղեցին՝ ոչ միայն զուտ իրօնական, հապա նաեւ՝ քաղաքական իրաւանց եւ հեղինակութեան տէր հաստատութիւն մըն էր: Ուստի կրօնական չէր սոսկ հայաձանքը, որ բաժանումը ի վերջոյ անխուսափելի ըրաւ, հապա նաեւ՝ քաղաքական էր որոշ չափով մը: Եկեղեցիին մէջ միայ տակաւին կարելի պիտի ըլլար եթէ քաղաքական տարրական եւ անհրաժեշտ իրաւունքներ չի զուացուէին այս «Աւետարանականներուն» կամ, «աւետարանամիտ» իրաւաւորչական Հայերուն: Այս քաղաքական իրաւանց զլացումը ճարհատեցուց եւ մղեց զանոնք, իբրեւ վերջին կարելիութիւն, ակամայ, անջատ եկեղեցի կազմելու:

Բանադրութիւնը ոչ միայն կը զրկէր զանոնք եկեղեցիին հոգեւոր շնորհներէն հապա նաեւ՝ ընկերային եւ քաղաքական անհրաժեշտ կարիքներէ: Օրինակի համար, ամուսնութիւն անկարելի դարձաւ: Ո՞վ պատկէր երբ քահանային արգիլուած էր պոսակ ընել: Քաղաքական պոսակ չկար այն ատեն: Ո՞վ թաղէր: Թաղման արարողութիւն, նոյնիսկ դերեզման մեռնողին աճիւններուն՝ զլացուած շնորհներ դարձան: Նաեւ, մայրենի եկեղեցիին բանադրեալ «աւետարանական» դասակները արտաքուստեցան բոլոր արհեստատուրութիւններէն (guild) եւ անոնք տարապայման չքաւորութեան մատնուեցան:

ԴԱՒԱՆԱՄԱՆԱՆԱՆ վէճը բաժանման կ'առաջնորդէ: Վէճերու դուռ բանալով միութիւնը չի պահպանուեցաւ. ընդհակառակն: Քիչ մը աւելի հանդուրժողութիւն մէկ կողմէն օգտակար պիտի ըլլար միւս կողմին դիտակցութեան խորացումը արդիւնելու: Երբ տարակարծութիւն ծագի՝ իմաստութիւնը կը պահանջէ ոչ թէ ծանրանալ տարբերութեանց վրայ հապա՝ հիմնական նմանութեանց վրայ:

Ի՞նչ հարկ կար դեղնուցին մէջ մագ փնտռելու: Դաւանական ուղղափառութիւնը դադարաւորական է միայն: Երբ քննուի դաւանանքը ոեւէ մէկուն, որ հաւատարիմ անդամ մըն է մայրենի եկեղեցիին, միթէ անոր ուղղափառութիւնը բացարձակ պիտի դնուի: Անշուշտ ոչ: Կամ, ներկայիս ո՞վ կը հետաքրքրուի՝ անհատի մը կրօնական համոզումներով կամ եկեղեցիի մը դաւանական բարակ խնդիրներով: Այսօր այնքան մեծ է թիւը անոնց որոնք մայրենի եկեղեցիին կը պատկանին առանց հաւանելու (subscribe) եկեղեցիին դաւանանքին եւ բոլոր վարդապետութիւններուն որքան եղած է հին օրերուն, բայց փնտռող չկայ: Հալածանքը կը վանէ: Եթէ այսօր ալ ատանկներու հանդէպ անողոք անհանդուրժողութիւն ցոյց տրուի ճիշտ այն արդիւնքը պիտի տայ որ 1846ի նախընթաց տարիներուն հալածանքը տրւաւ—բաժանում:

Եկեղեցիին հիմնական եւ պատմական հանդանակին շուրջ վէճ չկար: Վէճ ծագեցաւ բաղդատաբար երկրորդական խնդիրներու շուրջ: Հիմնականիմ վրայ պնդել իրաւունք էր, բայց երկրորդականին վրայ պնդելով խրամատ բանալ իմաստութիւն չէր:

1846, Օգոստոս 25ին յայտարարութիւն մը հրատարակեցին մայրենի եկեղեցիէն բաժնուող «Աւետարանականները» բացատրելու համար այն պատճառները որոնք ստիպել էին զիրենք զատ եկեղեցի մը կազմել: Այդ յայտարարութեան մէջ նշանակալից է հետեւեալ հատուածը որ կ'ապացուցանէ մեր նախընթաց դիտողութեանց ճշմարտութիւնը: «Կ'ընդունինք, եւ միշտ ընդունած ենք, եկեղեցւոյ նիկիական հանգանակը ամբողջ, որն որ ամէն Քրիստոնեայք կ'ընդունին: Մինչեւ չորս հարիւր թուականին եկեղեցւոյ անդամներուն վրայ դրուած հանգանակ չկար անկէ ի զատ, եւ այն ժամանակէն հետէ մինչեւ 1846 տարին մասնաւորապէս այս մարդկային աւանդութիւնները եւ արարողութիւնները պարունակող հանգանակ չինուած եւ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ անդամներէն ընդունիլ պահանջուած չէր, վասն որոյ ընդհանուր քրիստոնէից հին հանգանակը ընդունելովնիս կրնայինք նոյն եկեղեցւոյ օրինաւոր անդամները սեպուիլ»:

Եւ այս անհանդուրժողութիւնը ի յայտ եկաւ ոչ միայն ակադեմական գետնի վրայ հապա՝ այնպիսի բռնական միջոցներով որոնք ոեւէ լոյսով կամ դատաստանով չէին արդարանար: Պիտի ըսուի թէ ատոնք ժամանակին մտայնութեան եւ մոլեռանդութեան արդիւնք էին. չիտա՛հ: Բարեբախտաբար հետագայ տարիներու մէջ ասոնք վերջ դտան: Բաժանումը ցաւ էր անտարակոյս, բայց ատելութեան թոյն ստեղծելու չէր մօր սրտին մէջ: Թոյնի դէմ մեղրի ջատագով ենք մենք: Աւետարանին հաւատացողի մը պարտքն է «սիրոյ մէջ չալակսի» ոեւէ ատեն: Եւ մեր նախահայրերն ալ իրենց այդ պատմական յայտարարութիւնը կը վերջացնեն սրտաբին կերպով մաղթելով որ Աստուած ազգին պարզեւէ «ամէն հոգեւոր օրհնութիւն»:

ՀԱՆՐԱՅԻՆ Եւ ոչ մէկ եկեղեցիի մենաշնորհն եղած է. ունէ եկեղեցի կրնայ այդ վտանգալից վորձութեան մէջ իյնալ ժամանակ առ ժամանակ: Բայց ո՛ր մէկ եկեղեցին ալ հալածած է, ի՛նչ տուժած է առաւել չափով քան հալածեալը: Եկեղեցական պատմութիւնը ծայրէ ի ծայր այս իրողութեան լուսաբանութիւնն է:

Նոյնը պատահեցաւ դժբախտաբար մայրենի եկեղեցիին պարագային ասկէ հարիւր տարի առաջ: Կանխահաս անդամահատութիւն մը կատարուեցաւ: Բանադրանքը չի դարմաներ, կ'անդամահատէ: Եւ 1846ի Յունիսը 25ին անդամահատութեան դանակը քսուեցաւ անողորձօրէն «Աւետարանականներու» վրին: Եւ ասոնք ոչ դաւանապէս «աղանդաւորներ» էին, որպէս կոչուեցան, եւ ոչ ալ հոգեւորապէս ախտաւորներ:

Երկու մաքրակրօն քահանաներ, անողորմ բանադրութեան առաջին զոհերը եղան, նաեւ՝ շահերը հետագայ նորակազմ եկեղեցիին: Ասոնք իրարու բարեկամներ եւ, ատեն մըն ալ, պաշտօնակիցներ եւ զած էին Նիկիոմիդիոյ մէջ: Տ. Վրթանէս Քահանան յականէ անուանէ բանադրուեցաւ հրապարակաւ վերոյիշեալ թուականին, Կ. Պոլսոյ Մայր եկեղեցիին մէջ, եւ այնպիսի կծու բացատրութիւններով որոնք չենք կարծեր թէ իր բաղդատելի օրինակը ունեցած են ունէ ատեն անկէ առդին կամ անկէ իսկ առաջ: Երկու շարաթ վերջը, փետրուար 8ին, անոր երբեմնի պաշտօնակիցը, Տ. Յարութիւն Քահանայ Պաղտատարեան, նոյն կերպով բանադրուեցաւ եւ կարգալուծուեցաւ Նիկիոմիդիոյ մէջ, հակառակ իր հաւատարիմ ծառայութեանը մայրենի եկեղեցիին եւ անոր ժողովուրդին: Այնքան կը սիրէին զինքը իր ծուխերը որ մերժեցին յաջորդի մը ծխական ծառայութիւնը:

Յունիս 21ին, 1846, Աւետարանականաց դէմ ընդհանրական եւ մշտնջենական բանադրանքը բաժանումը անխուսափելի դարձուց եւ խրամատը միացնող վերջին կամուրջին ամբարտակները քանդեց:

Առաջին եկեղեցին կազմուեցաւ 1846, Յունիս մէկին, տարրական այլ ժամանակաւորապէս բաւական կազմով—մէկ հովիւով, երկու հոգաբարձուով եւ երկու սարկաւազով:

Երկու յատկանշական կնիք կը կրէին «Հայաստանեայց Աւետարանական» եկեղեցիին յարողները: Առաջին, ասոնք Աւետարանը ընտրած էին եկեղեցիին միակ հեղինակութիւնը, եւ, երկրորդ, Աւետարանի ճշմարտութիւնները՝ իրենց կեանքին եւ ընկերային յարաբերութեանց պարտադրիչ կանոնը եւ ներշնչաբանը:

Եկեղեցիները քնականաբար ճիւղաւորուեցան եւ շատցան ժամանակի ընթացքին: Վեց ամսուան ընթացքին կազմակերպեալ եկեղեցիներ դոյութեան եկան Նիկիոմիդիոյ, Ատաբազարի եւ Տրապիզոնի մէջ: Հետեւորդներու թիւը 40էն 1,000ի բարձրացաւ սկզբնական տարին չլերեցած: Յաջորդ տասը տարուան մէջ եկեղեցիներն հիմնուեցան ժամանակադրական կարգով—Կարին, Այնթապ, Պրուսա, Երկրորդ մը եւս ի Կ. Պոլիս, Տիգրանակերտ, Սեբաստիա, Երրորդ մը նորէն ի Կ. Պոլիս, Հալէպ, Քիլիս, Ռոտոսթօ, Չմիւռնիա, Քէսսապ, Մարգուան, Կեսարիա, Արաբկիր, Ադհիսար, Թօքաթ, Մարաշ, Մաշկերտ, Տիլիւրի, Ատանա, Պարբերդ, Խնուս: Առաջին քառորդ դարուն վախճանին Աւետարանական եկեղեցի մը կար թուրքիոյ դրեթէ ամէն մէկ կարեւոր եւ հայաշատ կեդրոնին մէջ: Մինչեւ 1914 աւելի քան 150 եկեղեցիներ հաստատուած էին, 15,000ի չափ «հաղորդական» անդամներով եւ մօտաւորապէս 60,000 հետեւորդներով:

[584.]

Ժ.

51A T
15712

ԱՅՍ ամժան պատճառները շատ դիւրաւ կրնան բացատրուիլ: Աւելի կարեւոր է սակայն դիտել սա իրողութիւնը թէ Աւետարանական եկեղեցիներու աղղեցութիւնը աղգային կեանքին մէջ—ընկերապէս, կրթականապէս, ու մանաւանդ բարոյապէս եւ հոգեւորապէս—անհամեմատօրէն, ինչպէս եւ անուրանալիօրէն, շատ խորունկ եղած է:

Հարցը այն է թէ յետ այսու Աւետարանական եկեղեցին իր երբեմնի դիրքը պիտի կրնա՞յ պահել եւ շարունակել ըլլալ բարեբար աղղեցութեան մշտահոտ աղբիւր մը:

Այս հարցման բանաւոր պատասխան մը տալու համար աչքի առջեւ պէտք է պահել աշխարհադրական՝ ուստի եւ ընկերային այն բարդ պայմանները որոնց մէջ կը շարունակէ ապրիլ եւ անանիլ յայտօր Աւետարանականութիւնը եւ իր եկեղեցին: Ասոնք հիմնովին տարբեր են քան այն պայմանները որոնց մէջ ծնաւ Աւետարանական եկեղեցին, ապրեցաւ եւ անեցաւ երեք քառորդ դարու ընթացքին: Պայմանները այդ չըջնալիս աւելի ձեւորուող էին պահպանման այն սկզբունքներուն որոնք վրայ հիմնուած կը կենար Աւետարանականութիւնը: Աւետարանը յիշաւի բաղխեցաւ անողութեան հետ եկեղեցիին նախնական տարիներուն բայց բաղխումը կեանքի պայմաններուն հետ չէր: Ներկայիս, օտար միջավայրերու մէջ, որոնց մէջ ցիրուցան կ'ապրին Հայեր, եւ անոնց հետ՝ եկեղեցիին, Առաքելականը կամ Աւետարանականը, Աւետարանի բաղխումը աւելի անողութեան օրինակով ուսուցանուող է—հեթանոս բարոյց եւ սովորութեանց հետ—որոնք այս դարուն մեղանշական ծնունդներն են:

Մեր խօսքը մասնաւորելով, թէեւ ընդհանրական իմաստ ունի, պէտք է ճանչնանք սա իրողութիւնը թէ Աւետարանական եկեղեցին իր երեւմտի հոգեւոր կենտունակութիւնը զգալիօրէն կորսնցուցած է ակնարկուած այն պայմաններուն մէջ որոնց դիրքը նետուեցաւ ակամայ սա վերջի քառորդ կամ աւելի դարուն շրջանին: Ասիկա ցաւալի իրողութիւն մըն է, բայց նաեւ՝ անուրանալի: Թիւով նուազիւր վտանգ չէ Աւետարանական եկեղեցիին կեանքին: Բայց հոգեւոր կենսունակութեան տկարացումը ստորդ վտանգ է: Եւ ինչո՞ւ: Կը կրկնենք: Աւետարանական եկեղեցին իր գոյութեան երկու անյողողդ հիմեր ունի: Մէկն է՝ Աւետարանի անանձնական, վեհապետական հեղինակութիւնը, եւ երկրորդն է՝ անհատական կենցաղի կաղապար մը (pattern) որ համաձայն է Աւետարանի ուսուցմանց տառին եւ ոգիին: Քանզէ՛ այս երկու հիմերը եւ Աւետարանական եկեղեցին կը տապալի: Կաղապարաւորութիւնը, եկեղեցական դործունէութիւնը, նոյնիսկ ընդունուած կամ հռչակուած դաւանանքը, կամ նման ուե՛ արտաքին աղգակ, չեն կրնար Աւետարանական եկեղեցին կանգուն պահել երկար ատեն: Աւետարանական Հայ ամեատին կեանքն է վճռական փաստը կա՛մ ի նպաստ կա՛մ հակառակ իր եկեղեցիին գոյութեան եւ տեւականացման: Պատասխանատուութիւնը՝ այսօ՛ր, աւելի քան երբեք, Աւետարանականը կ'առնէ պատմութեան ձեռքէն եւ ուղղակի իր վրայ կը բեռնէ: Կա՛մ, պատմական Աւետարանականութիւնը դափնախառն ընկերային պայմաններուն տարանակալութիւնը ասկէ վերջ պատմութիւն

Հարիւր տարին վերջացաւ: Հարիւր տ Ասիկա անհատ Աւետարանականը պիտի վճ

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0055595